

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA Dhoki, Tq. & Dist. OSMANABAD (MS).

ICSSR, New Delhi Sponsored
National Level Seminar in Interdisciplinary Studies

ON

RURAL COMMUNITY DEVELOPMENT IN INDIA : IT'S CHALLENGES AND REMEDIES

Saturday, 9th March 2019

: Organized By :

Department of Public Administration
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA, DHOKI
Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

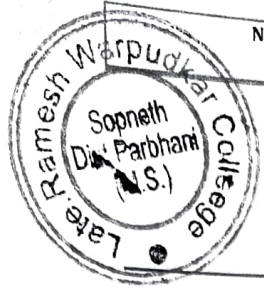
Dr. Haridas Fere
Principal

Dr. Jyoti Nade
Convenor

42.	प्रा. पी. के. गायकवाड	महिला सक्षमीकरण विकासा	106
43.	प्रा.डॉ.कल्पना हनुमंतराव धारगे	ग्रामीण विकासाच्या योजना व ग्रामीण विकासाची दिशा	109
44.	डॉ.संजय गायकवाड प्रा.जिजाभाऊ घुले	ग्रामीण विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान	112
45.	प्रा. गिता गिरवलकर	भारतीय संविधानातील महत्त्वपूर्ण क्रांती - ७३ वी घटनादुरुस्ती	116
46.	प्रा. डॉ. पल्लवी बी. इरलापल्ले	ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरण	120
47.	प्रा. डॉ. अशोक काकासाहेब जाधव	ग्रामीण विकासातील लघु उद्योगाचे महत्त्व	122
48.	प्रा.बी.एस.जोगदंड	कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि ग्रामीण विकास	125
49.	प्रा.डॉ. नागेंद्र किशन कांबळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि आरोग्य सेवा/ सुवीधा	128
50.	डॉ.जे.बी. कांगणे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामीण सामुदायिक विकास	131
51.	प्रा.डॉ.बी.आर शिंदे	भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु आणि कुटीर उद्योगाची भूमिका	134
52.	प्रा. डॉ. मुक्ता सोमवंशी (गंगणे)	सामूहिक ग्रामीण विकास व जलव्यवस्थापन	136
53.	प्रा.डॉ. एस.व्ही. सोनवणे	शेती मागास व प्रगत	140
54.	प्रा.डॉ. दत्ता माधवराव तंगलवाड	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण विकासातील योगदान एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	142
55.	प्रा. बी.जे. कुकडे	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि सामाजिक समस्या	145
56.	प्रा. डॉ. सुनीता टेंगसे	भारतीय समाज आणि ग्रामीण विकास	148
57.	प्रा.डॉ. केशव दत्तराव तिडके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	151
58.	डॉ. प्रा. विठ्ठल सांडूर	ग्रामीण महिला नेतृत्व विकासातील ७३ वी घटनादुरुस्तीची भूमिका	153
59.	डॉ. यशवंत रेसा वळवी	७३ व्या घटनादुरुस्ती व महिला सक्षमीकरण	155
60.	डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे	ग्रामीण विकास व खाजगीकरण : गरज नव्या दिशेची	157
61.	प्रा.डॉ. वैशाली शेषराव पेरके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	160
62.	डॉ.रमेश वाघमारे	महाराष्ट्र लोकसेवा हमी कायदा - २०१५: एक अभ्यास	163
63.	प्रा. डॉ.पी.व्ही.माने	कृषी क्षेत्रात सेंद्रीय शेतीची भूमिका : काल आणि आज	165
64.	प्रा. एस व्ही काशीद	महिला सबलीकरण आणि ग्रामीण विकास	168

भारतीय समाज आणि ग्रामीण विकास

प्रा. डॉ. सुनीता टेंगसे.
कै. रमेश वरपुडकर महा. सोनपेट
जि. परभणी,

प्रस्तावना :-

आपल्या भारत देशात 65 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे, मात्र शहरी भागाचा ज्या वेगाने विकास झाला तसा ग्रामीण भागाचा झालेला नाही. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी खेडयाकडे चला हा दिलेला संदेश विसरून हा शहराकडे चला हाच मंत्र सर्वत्र दिसतो आहे. शिक्षण, व्यवसायासाठी शहराकडे आलेली व्यक्ती शहराची होउन जाते. ती खेडयाकडे पाठ फिरवताना दिसते. या विपरीत सामाजिक परिस्थितीचा ग्रामीण विकासावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. ग्रामीण विकास ही एक प्रक्रिया असून ज्याचे उद्दिष्ट ग्रामीण जीवनशैलीच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे. गावाच्या संपूर्ण विकासासाठी शेती आणि त्याच्याशी संबंधित उपकर्म, ग्रामीण आणि कुटीर उदयोग, हातमाग सामाजिक आणि आर्थिक पायाभूत रचनात्मक कार्य, सार्वजनिक सेवा आणि सुविधा यांचा विकास आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्राचा विकास देखील अशा काही प्रोफेशनलची मागणी करीत आहे. जे विविध सेवामध्ये योगदान देऊ शकतील जसे की आयात, निर्यात, ग्रामीन बँकींग क्रेडीट कृषी प्रकल्पाना अर्थपुरवठा, विमा, मालवाहतुक, संशोधन, आणि विकास ग्रामीन अर्जासोबतच तांत्रिक माहिती, बाजार, खाद्यान्न आणि कृषी क्षेत्रातील विद्यमान सार्वजनिक आणि खाजगी संस्थांची माहिती देऊ शकतील

शोधनिबंधाचा उद्देश:-

1. ग्रामीण समाज व्यवस्थेची स्थिती अभ्यासणे.
2. विकास म्हणजे काय हे जाणुण घेणे.
3. ग्रामीण विकासाचे मापदंड अभ्यासणे.
4. ग्रामीण विभागाद्वारे राबवलेले कार्यक्रम जाणुण घेणे.
5. ग्रामीण विकासाच्या योजना व सध्यस्थिती अभ्यासणे

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ संकलण साधनांचा वापर करून माहितीचे संकलण व माडणी करण्यात आली आहे.

ग्रहीत कृत्य :-

ग्रामीण विकासाचे विविध कार्यक्रम राबवले जातत. परंतु याचा फायदा म्हणावा त्या प्रमाणात संबंधीतापर्यंत पोहचत नाही

“ग्रामीण विकासाचा अर्थ जनतेची आर्थिक स्थिती सुधारणे व सामाजिक बदल घडवुण आणणे हा आहे”. ग्रामीण विकास कार्यक्रमात जनतेचा वाढता सहभाग, योजनांचे विकेंद्रकरण, भुमी सुधारणेची चांगल्या पध्दतीने अमलबजावणी करणे, कर्ज वाटपाद्वारे ग्रामीण जीवन सुखी व समृध बनवण्याकडे लक्ष देणे, प्रारंभीक विकास प्रक्रीयेवर कृषी , उदयोग, संचार, शिक्षण, आरोग्य व संबंधित क्षेत्रावर अधीक लक्ष केंद्रीत केले. पुन्हा असे लक्षात आले की शासकीय प्रयत्नां बरोबरच मोठया प्रमाणात स्थानीक लोकांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग असला पाहीजे.

विकास या शब्दाची पाश्चीमात्य देशातील तज्ञांनी केलेल्या व्याखेनुसार दरडोई किती पेट्रोल वापरले जाते ? दरडोई उत्पन किती आहे हे मोजता येते. दरडोई किती आयकर भरला अशा गोष्टींच्या आधारे विकासाचा वेग अथवा गती मोजली जाते परंतु सत्य बाब ही आहे की केवळ भौतीक बाबींचा विकास म्हणजे ख-या अर्थाने विकास नसुन ग्रामीण भागामध्ये जे मुलभुत प्रश्न आहेत त्याची सोडवणुक झाली आहे का ते पाहणे गरजेचे आहे ग्रामीण भागातील मुलभुत प्रश्न म्हणजे जर अन्न, वस्त्र, निवारा, व पाणी व आरोग्य या गरजा पुर्ण झाल्यावरच मानवी विकासाची नांदी सुरू होते यात प्रामुख्याने सामाजिक आर्थिक विकास कितपत झाला, सामाजिक समस्येचे स्वरूप कसे आहे, सामाजिक मुल्य जोपासताना स्थिती , जनतेचे मनोबल वाढले आहे का सामाजिक, सांस्कृतीक वा आध्यात्मीक स्थिती, लोक सुखी आणि आनंदी आहेत का या बाबीचाही विकास या

संवलपनेत समावेश असणे गरजेचे आहे असे वाटते, म्हणुनच ग्रामीण विकासाला योग्य ती दिशा असणे आवश्यक आहे. केवळ भौतिक उन्नती म्हणजेच विकास नव्हे तर भौतिक, अगौतिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास ही महत्वाचा आहे.

ग्रामीण विकासाची दिशा ठरवताना ही मापदंड ठरवणे गरजेचे आहे. ही मापदंड ठरवताना महात्मा गांधी यांचा दृष्टीकोण आजही खुप मोलाचा आहे प्रत्येक खेडे हे गावाच्या गरजा भागवीण्यासाठी स्वयंपुर्ण असले पाहिजे या सामुदायिक असले पाहिजे या तत्वावरच गावाचा विकास झाला पाहिजे. यासाठी समन्यायी तत्वचा वापर झाला पाहिजे अशी अग्रही भुमीका ग्रामीण विकासाची दिशा ठरवताना घेतली पाहिजे.

ग्रामीण विकासाचा मापदंड प्राधान्याने हा असावा की गावात स्वयं रोजगार निर्मिती झाली पाहिजे. गावात बहुसंख्य लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती करणे हाच आहे स्वयं रोजगार निर्मिती मध्ये कृषी उत्पादनावर आधारीत घरगुती तसेच सामुदायिक तत्वावर प्रकीया उद्योग सुरु करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर चालणा देणे गरजेचे आहे. शेतीतील कच्चा माल बाजारात विकण्या ऐवजी त्यावार प्रकीया करून दरजेदार उत्पादनाची निर्मिती करून याची विक्री करणे या प्रकीया उदयोगातुन रोजगार निर्मितीत वाढ होउ शकते अन्नधान्य, पिक उत्पादनाचे ग्रेडींग म्हणजे वर्गवारी करणे, ग्रेडींग प्लॅन गाव पातळीवर उभारणे त्यामुळे शेतमालाचा भाव वाढु शकतो, त्यामुळे ग्रह उदयोगास चालना मीळु शकते जसे की पापड, कुरडई, सांडगे, लोणचे, हळद पावडर, मसाले, मीरची पावडर, लसण, अदरक, कांदा याची पेस्ट इ. या सर्व पदार्थांच्या निर्मितीसाठी जी आदर्श शास्त्रीय पध्दती आहे व टीकावुपण वाढवण्यासाठी ज्या पदार्थांची म्हणजेच प्रीझरव्हेशन चा कीती प्रमाणात वापर करयचा याचे प्रशीक्षण तालुका व जिल्हा पातळीवर उपलब्ध आहेत. ग्रामस्थांनी जर ठरवले तर हे सहज शक्यही आहे. ग्रामस्थांमधील कृषी उदयोजकता जागवणे व तीची योग्य दिशेने वाटचाल करणे हीच ग्रामीण विकासाची योग्य दिशा ठरू शकते आणि याशिवाय इतर कृषी उदयोग म्हणजे शेतीसाठी लागणारी अवजारे यांची देखभाला व दुरुस्ती करणे शक्य असेल तर लहान अवजारांची निर्मिती करणे. अशा प्रकारचा उदयोग जर ग्रामपातळीवर केला तर श्रम, पैसा व वेळ वाचून रोजगार निर्मिती वाढण्यास मदत होईल. यासाठी ग्रामसभेच्या बैठकीत गावाच्या विकासाचे कार्यक्रम मांडून त्यानुसार कार्यवाही केली तर ग्रामीण विकासाची दिशा निश्चीत होईल. याबरोबरच गावातील सिंचनाची सुविधा उपलब्धतेबाबत होत असलेली प्रगती हा एक मापदंड होउ शकतो.

ग्रामीण भागामध्ये ज्या गावामध्ये सिंचन सुविधा उपलब्ध आहे या गावाचा सर्वांगीण विकास हा सिंचन सुविधा उपलब्ध नसलेल्या गावांपेक्षा तीन ते सहा पटीने अधिक झाला आहे. म्हणून ग्रामीण विकासाची दिशा ठरवताना सिंचन सुविधा उपलब्धतेवर अधिक भर देणे महत्त्वाचे आहे. ज्या गावात धरण, कालवा , नाही तेथे 'गाव तेथे तळे' ही योजना राबवता येईल. ग्रामीण विकासाची दिशा ठरवताना गाव तेथे तळे ही संकल्पना राबवली पाहिजे. सध्याचे युग माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या सहज उपलब्धतेमुळे 'वैश्विक खेडे' ही संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होत आहे. अशा वेळी संगणकाने इंटरनेट च्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेने बाहय जगाशी संपर्क वाढवल्यास, ग्रामीण विकास सुयोग्य दिशेने होण्यास निश्चितच मदत होईल. यात शंका नाही.

ग्रामीण विकास विभागामार्फत राबवले जाणारे कार्यक्रम:-

1. रोजगार देण्यासाठी महात्मा गांधी नॅशनल रूरल एम्प्लॉयमेंट गॅरंटी अॅक्ट मनरेगा
2. स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकासासाठी नॅशनल रूरल लाइव्ली हूंडस मिशन (एन. आर. एल. एम)
3. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबीयांसाठी इंदिरा आवास योजना आय.ए. आई
4. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना (पी.एम. जी.एस.वाय.)
5. सामाजिक पेंशन साठी नॅशनल सोशल असिस्टंट प्रोग्राम (एम.एस.पी.)
6. आदर्श ग्राम साठी सांसद आदर्श ग्राम योजना (एम.ए.जी.वाय.)
7. ग्रामीण विकास केंद्रासाठी शाम प्रसाद मुखर्जी अर्बल मिशन याशिवाय मंत्रालयाकडे ग्रामीण पदविधरांच्या क्षमतांचा विकास, सुचना, शिक्षण आणि संचार आणि निगराणी व मुल्यमापण या साठीच्या योजना

ग्रामीण विकासाच्या योजना :-

1. सामुदायिक विकास कार्यक्रम:- ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर सुरु केलेली ही पहिलीच महत्त्वाची योजना होय. या योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण भाग नेतृत्वाचा विकास करून त्याद्वारे ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणणे.

2. एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना (1997-1998):- 2 ऑक्टोबर 1990 पासून हा कार्यक्रम व्यापक स्वरूपात हाती घेण्यात आला या योजनेच्या खर्चाचे प्रमाण केंद्र व राज्य सरकारचे पन्नास-पन्नास टक्के असते. या योजनेचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दुर करणे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी या योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाते. 1999 पासून हा कार्यक्रम सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेत विलीन करण्यात आला.
  3. ग्रामीण युवा स्वयंरोजगार प्रशिक्षण योजना 1979:- ग्रामीण भागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देणे. बँकेमार्फत कर्ज मिळवून देणे. प्रशिक्षण कालावधीत विध्यावेतन देणे.
  4. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार 1999 :- गावात राहणाऱ्या व्यक्तीचे उत्पन्न वाढविणे केंद्र व राज्य सरकार द्वारे 75:25 प्रमाणात खर्च केला जातो.
  5. राष्ट्रीय वृद्धपकाळ पेंशन योजना :- ज्यांना स्वतःचे नियमित उत्पन्न नाही किंवा ज्यांना कुटुंबाच्या सदस्यांकडून किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने आर्थिक सहाय्य मिळत नाही, आश्रयाशिवाय जीवन जगत आहेत अशा वृद्धांना आर्थिक मदत करणे.
  6. राष्ट्रीय परिवार सहाय्य योजना एन.एफ.बी.एस. :- कमवणाऱ्या कर्त्याचा मृत्यु झाल्यास 10000रु सहाय्य करण्यात येईल. कर्त्याचे वय 18 ते 65 वर्ष असावे.
  7. अन्नपूर्णा योजना 2000 :- वृद्ध लोकांची गरज पूर्ण करण्यासाठी अन्नाची सुरक्षा देणे अर्जदाराचे वय 65 वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक असावे आश्रयहिन वृद्धपकाळ पेंशन घेणारा नसावा.
  8. रोजगार हमी योजना 1965 :- ग्रामीण भागातील अकुशल मजुरांना काम पुरवणे, ग्रामीण जनतेचे उत्पन्न वाढविणे. नवीन उत्पादन संपत्ती निर्माण करणे, 18 वर्षावरील स्त्रीपुरुषांना काम देणे. अपवादात्मक परिस्थितीत 15 ते 18 वर्षातील
  9. रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :- सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्याकरीता उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादित करण्यासाठी तसेच कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरित प्रशिक्षण दिले जाते.
  10. सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :- सातवी परिक्षा उत्तीर्ण झालेल्या सुशिक्षित तरुणांना प्रकल्प खर्चासाठी बीजभांडवल उपलब्ध करून देणे.
- या विविध योजना संबंधीतापर्यंत पोहोचण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जणजागृतीची गरज आहे.

सारांश :-

सर्व जगभर शहरांचा सतत विकास होत असून सुध्दा जागृतीक लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे म्हणूनच आर्थिक नियोजनाद्वारे राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक आहे. तर तो आवश्यक म्हणूनच ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप निटपणे समजावून घेवून त्या सोडवण्याचे कसोशीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कुठल्याही राष्ट्रात ग्रामीण समाज उल्लेखनीय कामगिरी बजावतो.

अन्नधान्य व इतर कच्चा माल यांचे उत्पादन ग्रामीण भागातच होत असते, आणि या बाबतीत शहरांची गरज ही ग्रामीण उत्पादनातूनच भागवली जाते. भारतासारख्या विकसनसिल राष्ट्रांना तर ग्रामीण विकासाची गरज फारच तीव्रतेने भासते. आर्थिक विकासाच्या आड येणाऱ्या सामाजिक रूढी व चालीरीती यांचे ग्रामीण जीवनातील वर्चस्व कमी व्हावे म्हणून शिक्षणाच्या व दळणवळणाच्या सोयी भरपूर प्रमाणावर पुरवून ग्रामीण जनतेला विकाससोन्मुख केल्यानंतर ग्रामीण विकासाचे पाउल पुढे पडेल यात शंकाच नाही.

संदर्भ सूची :-

- 1) <http://mr.m.Wikipedia.org>
- 2) <http://www.bookganga.com>
- 3) <http://secure.mygov.in>
- 4) <http://rdd.maharashtra.gov.in>
- 5) sardha martra, 15 aug 2016
- 6) India water portal. ग्रामीण विकासाची दिशा. डॉ. बारसवाडकर औरंगाबाद, 2/5/18
- 7) Government of India report of coomitties on community dev.and panchyat raj, new Delhi 1957 Jain sc community dev.panchyatraj in India, Bombay 1967.

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Solapur Dist. Parbhani